

KAYNAKLARIN DİLİNDE GÖÇ KAVRAMI

*Nedim İPEK**

ÖZ

Tarih araştırmalarının hedeflerinden birisi de kaynakların ele alınan olayı tanımlamak için kullandıkları kelimeleri ve buna yükledikleri sosyolojik ve psikolojik anlamı çözümlemeye çalışmaktır. Bu çalışmanın amacı Osmanlı kaynaklarında göç ile ilgili kullanılan kelimeleri tespit etmektir. Osmanlı devlet adamları Osmanlı coğrafyasında meydana gelen nüfus göçlerini sebebine ve yönüne göre *muhaçir*, *ev göçü*, *fırari*, *mülteci* gibi farklı kelimelerle tanımlamıştır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı coğrafyası, muhaçir, göç, fırari, mülteci

THE CONCEPT OF IMMIGRATION IN THE TERMINOLOGY OF THE SOURCES

ABSTRACT

One of the aims of conducting history studies is to examine the words that the historical sources use to describe a certain historical event and to analyze the sociological and psychological meanings that the sources attribute to the respective events. The purpose of this study in this context is to identify the terms related to the concept of immigration in the Ottoman sources. The Ottoman bureaucracy used the terms of *immigrant*, *immigration of a household*, *escapee* and *refugee* in order to describe the population movements depending on the causes and directions of immigration.

Keywords: The Ottoman geography, immigrant, immigration, escapee, refugee

* Prof. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, SAMSUN.

Tarih araştırmalarının hedeflerinden birisi de kaynakların ele alınan olayı tanımlamak için kullandıkları kelimeleri ve buna yükledikleri sosyolojik ve psikolojik anlamı çözümlenmeye çalışmaktır. Bu düşünceyle Osmanlı tarihi ile ilgili ulaşabildiğimiz kaynaklarda kullanılan terimleri tespit etmeyi hedefledik.¹ Zira tarih araştırmalarının temel amacı geçmişte meydana gelen olayları tespit edip algılamaya çalışmaktır. Algılamada kullanılan terim (ıstılah) büyük önem arz eder. Terim bir bilim, sanat ya da meslek dalıyla veya bir konu ile ilgili özel ve belirli bir kavramı karşılayan kelimelere denir. Terimlerin temel görevi meselenin doğru algılanmasını ve uzmanlar arasında kısa yoldan anlaşmayı sağlamaktır.

Türkiye’de göç konusunda yapılan çalışmalarda araştırmacılar aynı olayı aynı anda farklı kelimelerle tanımlayabildikleri gibi, kullandıkları terimleri zaman içerisinde de değiştirebilmişlerdir. Örneğin 1864’de Kafkasya’dan Anadolu’ya yönelik kitlesel boyuttaki nüfus hareketleri öncü çalışmalarda *muhaceret* kelimesiyle, daha sonraki çalışmalarda *sürgün*, *tehcir*, *etnik temizlik* ve *soykırım* terimleriyle tanımlanmıştır. cherkessia.net’de yayımlanan “*Sürgün ve Deportasyon*” başlıklı yazıda ise sürgün teriminin aynı ülkenin sınırları içerisinde bir ceza ya da güvenlik önlemi karşılığı gerçekleştirilen bir kavram olduğu ifade edilerek Çerkeslerin söz konusu olayını tanımlamak için bir daha geri dönmeyecek bir şekilde sınır dışı etmek anlamına gelen *deportasyon* terimiyle tanımlanması gereği vurgulanmaktadır.²

Terimlerin üretimi konusunda farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre kavram önce oluşur, sonra isimlendirilir. Bazı sosyolog ve psikologlar ise terimleri alıcı-verici ilişkisi ve toplumsal görünümü içerisinde kavramı önerir. Bu öneriyi benimseyen araştırmacılar tarama ve anket çalışmalarına yönelmektedirler. Konuşma dilinde bulunan kelimelere yeni anlamlar yüklenerek terimler oluşturulabildiği gibi, farklı anlamdaki iki sözcük birleştirilmek suretiyle de terim üretilebilmektedir. Yabancı dillerden de dilimize giren terim anlamlı sözcükler vardır. Terimler gerçek anlamıyla kullanılır, mecaz ya da deyim anlamları yoktur. Yeni bulunan bir kavram, yeni bir terimle karşılanabileceği gibi, günlük hayatta kullanılan bir sözcüğe özel bir anlam verilerek de karşılanabilir. Bir kelime bilim dallarına göre farklı terim anlamlarında kullanılabilir.

Türk Dil Kurumu sözlüğünde göç terimi ekonomik, toplumsal veya siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye bir

¹ Daha önceki çalışmalarımızda bu konuya yer yer değinmiştik. Bkz. Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006, s.17- 23; Nedim İpek, *Selanik’ten Samsun’a Mübadiller*, Samsun 2012, s. 1-7. Göç kavramı ile ilgili ayrıca bkz. Mehmet Hacısalihoğlu, “89 Göçü İle İlgili Tarih Yazımı ve Kamuoyu Algıları”, *89 Göçü Bulgaristan’da 1984- 1989 Azınlık Politikaları ve Türkiye’ye Zorunlu Göç*, İstanbul 2012, 31- 74.

² www. Cherkessia.net 23.10.2014.

yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi olarak tanımlanmaktadır. Sosyologlar göçleri sebepleri, yönü ve katılan insan sayısını dikkate alarak tasnif etmişlerdir. Modern devlet anlayışı çerçevesinde göçler yön açısından devletin sınırları esas alınarak *iç göç* ve *dış göç* (içten dışa, dıştan içe) diye ikiye ayrılmaktadır.

İç göçler, bir ülke sınırları dahilinde meydana gelen yer değiştirme hareketleridir. Kırdan kıra, kırdan şehre, şehirden şehre veya şehirden kıra yönelik olarak gerçekleşir. Kişilerin göç sebepleri birbirinden bağımsız ve farklıdır. Doğal afet, savaş ve güvenlik endişesiyle aldığı önlemler sonucu gerçekleşen zorunlu yer değiştir(t)me hareketleri de iç göç kapsamına girmektedir. İç göç değişik şekillerde gerçekleşir: Bunlardan birisi iş ve işçi ihtiyacını karşılamaya yönelik gerçekleşen mevsimlik göçlerdir. İç göçlerin kimisi de yaylaya, kışlaya, bağlara veya yazlığa yönelik gerçekleşir. Yayla ile kışlak arasında mevsimine göre mekik dokuyan kişiler ***konar- göçer*** olarak tanımlanmaktadır.³ Bunlardan bir kısmı zamanla yerleşik hale gelmiştir. Yerleşik olduğu halde geçimini hayvancılıkla temin edenler yayla kültürünü sürdürmektedirler. Bu gibilere ***yaylacı*** veya ***göçer*** denmiştir.⁴ Belirli bir mekânı olmaksızın çadır, hayvan ve sair araçlarla mevsime göre sürekli yer değiştiren topluluğa ise göçebe denir. Anadolu'da arazisini elinden çıkaran ve başkalarının arazisinde ırgatlık yapanlara da ***göçebe oldu*** denmektedir. Mühimme kayıtlarında ise yer yurt tutamayan bir yerden diğerine sürekli yer değiştirenler ***gurbet*** diye isimlendirilmiştir. Mustafa Akdağ evleri ve barkları ile gezginci bir hayat süren, günlük yaşamında eğlence hayatını öne çıkaran gurbet ve Çingene taifesini ***gezici***, ***gezginci*** olarak tanımlamaktadır. Mellaşlar da gezginci grup içerisinde yer alır.⁵

Bunun dışında yerleşik toplum içerisinde yer alıp ekonomik sorunlardan dolayı toprak tasarruf hakkını terk ederek başka bir yere göç edenler sipahi ve Osmanlı bürokrati tarafından ***çiftbozan*** olarak tanımlanmıştır. Çiftbozanların fiilleri adı ***geçen köyün reayası perakende oldu***⁶ şeklinde ifade olunabilmiştir. Eğer kişi ailesinin geçimini temin maksadıyla geçici olarak bekâr bir vaziyette başta İstanbul olmak üzere başka bir şehir veya bölgeye gidiyorsa ***gurbetçi*** adını almaktaydı. Gurbetçi memleketine dönerken ***sılacı*** olarak tanımlanmıştır. Çalışmak üzere geldiği büyük şehirde iş bulamayan gurbetçi merkezi idare tarafından asayiş bozmaya potansiyel aday olarak algılanırsa serseri lafzıyla

³ Reşat İzbirak benzer toplumu ***dağ göçebeliği***, ***yaylacılık*** ve ***göçer*** isimleriyle tanımlama yoluna gitmiştir. Bkz. Reşat İzbirak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1997, s. 81.

⁴ Reşat İzbirak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1997, s. 81.

⁵ İsmail Altınöz, *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, Ankara 2013, s. 98- 99, 105

⁶ Alaattin Aköz, Doğan Yörük, "H. 1002/ M. 1594 Tarihli Bir Vakıf Defterine Göre Edirne'deki Sultan II. Bayezid Camii ve İmaretinin Evkafı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, Konya 2004, s. 157- 177.

tanımlanmaktaydı. Osmanlı özellikle zaman zaman nüfus yoklamaları yapmak suretiyle taşradan gelmiş olup işsiz güçsüz olanları yani bürokratin ifadesiyle *serserileri* memleketlerine geri döndürmeye çalışırdı. Bu yöneme *tathir-i memleket* ve *tenkih-i vilayet* denmişti.⁷ 1960'lı yıllarda Almanya'ya gidenler Türk toplumu tarafından *Alamancı* olarak tanımlanmışlardı. Müteakiben çalışmak amacıyla Fransa, Belçika ve Hollanda gibi ülkelere gidenler de aynı isimle anılacaklardır. Kişi eğer ailesi ile birlikte göç ediyorsa genellikle *ev göçü* bazen de *hane göçü* şeklinde tanımlanmıştır. Aslında Karadeniz yöresinde yakın zamanlara kadar aile için göç tabiri kullanılıyordu. Örneğin yayladan dönen veya çalıştığı yerden izinli olarak gelenlere *göçü getirdin mi?* şeklinde soru yöneltilmekteydi. Her yıl Şebinkarahisar'dan gelip altı ay kadar Samsun'da ikamet eden ve odun kırmak, çamaşır yıkamak ve seyyar satıcılık yapmak suretiyle geçimini temin eden aileler ve bu aile mensupları *göç*, *göç erkekleri*, *göç kadınları* ve *göç çocukları* şeklinde tanımlanmışlardır.⁸ Türk Dil Kurumu sözlüğünde göç taşınma sırasında götürülen ev eşyası şeklinde de tanımlanmıştır. Yaylaya gidiş başta Giresun olmak üzere bazı yerlerde *ot göçü* veya *otçu göçü* şeklinde ifade edilmektedir. Çeşitli sebeplerle kendi iradesiyle bir yerden başka bir yere göç eden ve oranın nüfusuna kaydedilen kişiler belgelerde *yabancı* olarak tanımlanmaktaydı. Yerli halk ise bu gibi kişileri *yaban* olarak isimlendirmiştir.⁹ Bazen devlet bireysel olarak çeşitli suçlardan dolayı kişileri sürebilmekteydi. Bu hadise belgelere *tagrip*¹⁰ ifadesiyle yansıtılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin çeşitli politikaları ve uygulamaları da iç göçün sebepleri arasında yer almaktadır. Örneğin bir bölge fethedildiğinde oraya Türk nüfus yerleştirmek ve oradaki grupların bir kısmını başka bölgelere sevk etmek gibi uygulamaları vardı. Bunu *sürgün* yöntemiyle gerçekleştirmekteydi. Zaman zaman güvenlik ve asayiş gerekçesiyle bir kişi, grup veya topluluk başka bir bölgeye sevk edilmekte ve zorunlu iskâna tabi tutulabilmekteydi. Buna *sürgün* veya *tehcir* adı verilmiştir. Sürgün fetihler döneminde kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Tehcir Arapça kökenli bir kelime olup bir yerden başka bir yere göç ettirmek anlamına gelmektedir. Siyasal

⁷ Cengiz Şeker, *İstanbul Ahkam ve Atık Şikayet Defterlerine Göre 18. Yüzyılda İstanbul'a Yönelik Göçlerin Tasvir ve Tahlihi*, MÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2007.

⁸ F. Kuşay, "Samsun'da Şebinkarahisarlılar", *19 Mayıs Samsun Kültür Dergisi*, Samsun, Sayı: s. 22- 23.

⁹ Cumhuriyet döneminde Ankara yeniden inşa edilirken başkente dışarıdan gelenler Ankara halkını *görgüsüz*; Ankaralılar da yeni gelenleri Avrupalı tarzda giyindikleri için *gâvur* veya *yaban* olarak tanımlarlardı. Yenişehir, Çankaya ve Kızılay üstü yırtık pırtık sıradan halkın giremediği bir yerdir. Bk. L. Funda Şenol Cantek, "*Yaban*"lar ve *Yerliler* *Başkent Olma Sürecinde Ankara*, İstanbul 2007. Yerli ile yaban arasında veya farklı kültürlerle sahip kişiler arasındaki ilişkileri Yakup Kadri Karaosmanoğlu *Yaban* adlı romanında betimlemektedir.

¹⁰ Tagrib: Birini gurbete gönderme, gönderilme, memleketten çıkarma, kovma.

nedenlerle sürgün, yabancı bir ülkede toplama kampına göndermek anlamına gelen deportasyon ile eş anlamlı değildir. Buna rağmen tehcir uygulamaları Batı dillerinde yayımlanan akademik yazılarda deportasyon kelimesiyle karşılanabilmiştir. Bazen de tahliye adıyla askeri açıdan bölge nüfustan arındırılmaktaydı. Cezalandırma adına kişilerin bir bölgeden başka bir bölgeye gönderilmesi *tagrib*, *tenkil*, *tebid* veya *nefy* kelimeleriyle tanımlanmıştır. Tanzimat sonrası belge ve defterlerinde sürme, sürgün etme, uzaklaştırma ve memleketten çıkarma manalarına *nefy*, *tagrip*, *icla*, *tebid*, *tard* gibi terimler kullanılmıştır.

Anadolu'da gerçekleşen iç göçlerin bir diğer sebebi asayiş ve güvenlidir. Güvenlik problemi had safhaya çıktığında ve devlet otoritesi kalmadığında özellikle kırsal alandaki köylüler çareyi topyekûn göç etmekte bulabilmekte ve eşkiyanın, devlet adamlarının kendisini bulamayacağı yolu izi olmayan kuş uçmaz kervan geçmez yerlere göçüp yerleşmeyi tercih edebilmekteydi. Özellikle Celali hadiselerinin yaşandığı dönemde bu tür göçler kitlesel bir boyut kazanmıştır. Bu dönemde göç eden *kaçgun*, kitlesel göç hareketi ise *büyük kaçgunluk hareketi* olarak isimlendirilmiştir. Kaçgunun fiili ise *cela-yı vatan*, *terk-i diyar* veya *terk-i mesken* şeklinde kaydedilmiştir. 1991 yılında Ermenistan'ın işgali üzerine Karabağ bölgesini terk edip Bakü'ye sığınanlar da kaçgun veya *göçkün* olarak tanımlanmışlardır. Anadolu'da tarihi süreç içerisinde meydana gelen kuraklık, kıtlık, aşırı yağış ve sel gibi iklimle bağlı ya da deprem, heyelan, kaya düşmeleri gibi yer hareketlerini kitlesel veya grup ölçeğinde göçler takip edebilmiştir. Bu şekilde göç edenler belgelerde depreme, *kahtzede*, *selzede*, *afetzede* şeklinde tanımlanmışlardır.

Türk devletlerinin özellikle fetih dönemlerinde uyguladığı *sürgün* politikası nüfusun hareketlenmesine yol açmaktaydı. Devlet fetih sonrası da güvenlik ve asayiş gerekçesiyle bir kişi veya topluluğu başka bir bölgeye sevk edebilmekte veya zorunlu iskâna tabi tutabilmekteydi. Örneğin 1828–1829 Savaşı esnasında doğuda güvenliği sağlamak adına sınırdaki yerleşim birimlerinde bulunan gayrimüslimlerin iç bölgelere çekilmesi ve yerlerine Türk aşiretlerinin yerleştirilmesi teklif edilmiştir.¹¹ Birinci Dünya Savaşı'nda ise Ermeniler, Rumlar ve Araplar böyle bir uygulamaya tabi tutulabilmişlerdir. Bu olay özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrası *tehcir* tanımlanması ile ünlenmiştir. Aynı dönemde cephede veya cephe gerisinde yer alan yerleşim birimlerinin tahliyesi yoluna gidilmişti. Buna karşılık Ahmet Rıza Sevr Kongresi'ne sunduğu raporda Ermeni sevkiyatını *deportasyon*, Rum sevkiyatını transfer terimleriyle karşılamıştır.¹² Deportasyon sınır dışına sürgün etmek anlamını

¹¹ Bk. Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, 3/7, Ankara 1988, s. 365- 434.

¹² Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İstanbul 2008, s. 249.

içerir. Oysa Ermeni tebaa ülke sınırları dahilinde başka bir sahaya sevk ve nakledilmişlerdi ki bu sebepten bunu da belki Rumlar için kullandığı transfer lafzıyla tanımlamak daha uygun olabilirdi. Zaten Cemal Paşa da teb'idi bir ceza, nakledilmeyi bir ihtiyat olarak tanımlamıştır. Buna karşılık Enver Paşa'ya çektiği telde sevk ve tehcir yerine sürgün terimini kullanır. Birçok Osmanlı memuru sürgün (teb'id) terimini kullanmıştır. Hariciye ve Dahiliye nezaretleri arasındaki yazışmalarda ise *toptan tard* ve *ihraç* terimlerinin kullanılması tercih edilmiştir.¹³ Tehcir terimi Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi teşkiline dair hazırlanan ve meclise sunulan talimatname tasarı-sının birinci maddesinde de kullanılmıştır. Tasarı madde "*Dahiliye Nezaretine merbut olmak ve celb, sevk, iskan, tavtin-i muhacirin ile temdidini ve tehcir-i aşair umur ve muamelatını ifa eylemek üzere Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi teşkil edilmiştir.*" şeklinde tanzim edilmişti. Mülkiye Encümeninde yapılan değişiklikle tehcir ifadesi çıkarılmıştır.¹⁴ Tehcir uygulamasının gerçekleştirildiği kararnamede ise Ermeni nüfusun bir yerden başka bir yere sevk *ahar mahallere nakledilen eşhas* şeklinde tanımlanmaktadır. Tehcir kelimesini tanımlayanlardan birisi de Damat Ferit Paşa'dır. "*Tehcir lügatına hayretteyim. Bu adamlar cebren ve kahren tebid edildi. Halbuki tehcir hicret ettirilmek anlamına gelir. Bunlar hicret mi ettirildi. Hayır... Mesken ve mevalarından alınarak dağlara sürüldü. Ne olduklarını da Allah'tan gayri kimse bilmez. Onun için bu tehcir lüğatinin burada istimalini münasip görmüyorum. Tebid lügatı kullanılsa, hakikat-ı hale daha muvafık olur.* Mehmed Şükrü Paşa Damat Ferid'in bu değerlendirmesine karşı çıkar. Ona göre tehcir tabiri öteden beri kullanıla gelmekteydi. Bunlar içerisinde tebid edilenler olduğu gibi tehcir edilmiş olanlar da vardı.¹⁵

Dış göç farklı sebeplerle bir ülke sınırlarını her iki yönde aşarak yapılan nüfus hareketleridir. Bu göçler gerçekleştiği yöne göre *içten dışa göç* veya dıştan *içe göç* şeklinde tanımlanmaktadır. Aynı olay bulunulan açığa göre farklı kavramlarla tanımlanabilmektedir. Örneğin dış göç nüfus kaybına uğrayan devlet açısından *dışa göç*, göçmenin yerleştiği ülke açısından *içe göç* olarak ifade edilmektedir.

Savaşlar Osmanlı coğrafyasında özellikle 17. yüzyılın sonlarından itibaren kitlesel boyutta göçlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Savaş ortamının oluşturduğu kargaşa ve zorluklara katlanamayacağını veya bu ortamda değerlerini yaşatamayacağını düşünenler çareyi savaş alanı dışına çekilmekte veya kaçmakta bulmuşlardı. Osmanlı belgeleri bu gibi kişileri *mülteci* olarak

¹³ Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İstanbul 2008, s. 249.

¹⁴ *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre.3, Cilt: 2, İctima senesi. 2, İctima. 38: 23 Şubat 1331, s. 268.

¹⁵ *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre. 3, Cilt: 1, İctima senesi :5, İctima.3: 21 Teşrinievvel 1334, s. 32.

tanımlamıştır. Keza İngiliz diplomatları da 93 muhacirlerini *fugitives, refugee olarak* tanımlamıştır. Mülteci olağanüstü şartlar ortadan kalktığına ocağına ve yurduna dönmek amacındadır. Ama dönemez de başka bir yerde iskâna tabi tutulursa *muhacir* vasfı kazanmaktadır. Ancak bunların daha baştan itibaren savaş sonrası yerlerine dönebilme şansı olmayacağı bilindiğinden muhacir lafzı çok daha gerçekçi ve uygun düşmekteydi. Öte yandan barış zamanı bir devletten başka bir devlete sığınanlar vardır. Osmanlı devlet adamları bu şekilde gelenleri mülteci, gidenleri ise *firari* olarak tanımlamıştır. Örneğin, Osmanlı Devleti 1848 ihtilalleri sebebiyle Macaristan ve Lehistan'dan kaçıp gelenleri mülteci sıfatıyla tanımlamıştır. 20. yüzyılın başında İran'ın izni olmaksızın Anadolu'ya sığınanların da bu anlamda mülteci olarak tanımlandıkları bilinmektedir. Öte yandan resmi makamların iznini olmaksızın Anadolu'dan Kafkaslara giden Ermeniler ise firari olarak tanımlanmıştır. Osmanlı coğrafyasından Kuzey ve Güney Amerika'ya göç edenler *caliye* terimiyle tanımlanmıştır.¹⁶ Söz konusu nüfus hareketlerine katılanlar bazen herhangi bir devletin tabiiyeti veya vatandaşlığı altında bulunmuyordu. Bu gibi kişiler *vatansız* terimiyle ifade edilmektedir. Örneğin 1960–1980 yılları arası Batı Trakya'dan gelen yaklaşık 20 bin kişi bu konuma düşmüştür.¹⁷ Birinci Dünya Savaşı esnasında esir düşen ve Almanlar tarafından Osmanlı makamlarına teslim edilen Rus vatandaşı Müslümanlar ise *üsera-yı muhacirin* ismiyle işlem görmüşlerdir.

Osmanlı bürokratu resmi yazışmalarda karışıklığa yer vermemek için mültecileri de sınıflandırabilmiştir. Örneğin, Birinci Dünya Savaşı esnasında ocağını terk edip iç kesimlere çekilmek zorunda kalanlar *Şark mültecisi* şeklinde isimlendirilecektir. Şark mültecilerinden Trabzonlu olanlar bu göç hadisesini *muhacir çıkmak*, Erzurumlular ise *kaçhakaç (kaça kaç)* şeklinde tanımlamaktadır. Osmanlı bürokratu Milli Mücadele döneminde ocağını terk eden Güney Anadolu Türkü için *felaketzede* Batı Anadolu Türkü için *harikzede* terimini üretmiştir. O halde harikzede Milli Mücadele döneminde Yunan işgali sebebiyle evleri yakılıp yıkılanlar ile ocaklarını terk edip dağa çıkanlar veya daha iç bölgelere çekilenleri kapsamaktadır. Yunan işgali sebebiyle dağa kaçanlar bu olayı Celali döneminde olduğu gibi *kaçgunluk* olarak tanımlıyorlardı.¹⁸ Benzer bir durumla karşı karşıya kalan Maraşlılar ise *felaketzede* terimini kullanmayı tercih etmişlerdir. Kırım ve Kafkaslarda Rus askerlerinden korkup ocaklarını terk ederek dağlara sığınanların bu fiili

¹⁶ Kemal Karpat, "Caliye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul 1993, s. 34

¹⁷ Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi Göç*, İstanbul 2001, s. 309.

¹⁸ Kemal Yalçın, *Emanet Çeyiz Mübadele İnsanları*, İstanbul 1998, s. 11.

Osmanlı belgelerinde *cela-yı vatan* şeklinde tanımlanmıştır.¹⁹ Bu tür fiilleri *kaçgun düşmek* veya *göçgünler* şeklinde tanımlayanlar da bulunmaktaydı.

Türkçede genel olarak Arapça kökenli muhacir kelimesi yaygınlık arz etmektedir. Şemseddin Sami muhacir kelimesinin anlamını ailece yerleşmek üzere diyar-ı ahara giden adam olarak açıklamakta ve Dobruca, Kırım, Bosna muhacirleri şeklinde örneklemektedir. Osmanlı bürokratlarının kullandığı şekle göre savaş zamanı mülteci statüsünde gelip geri dönemeyen veya barış döneminde ilgili devletlerin iznini alarak yerleşmek kastıyla gelen kişiler için kullanılan bir terimdir. Netice itibarıyla, muhacir meskûn olduğu bölgede değerlerini yaşatamayan ve değerlerini yaşatabileceği yere göç eden kişi anlamına gelmektedir. Bu nedenle Balkanlar, Kafkaslar ve Kırım'dan Anadolu'ya gelenler genel anlamda muhacir olarak tanımlanmışlardır. Bununla birlikte Kafkaslar ve Kırım'dan gelenler *Nogay, Abaza, Çeçen, Çerkes, Gürcü* şeklinde etnik kimlikleri ile de ifade edilebilmişlerdir. Osmanlı bürokrati bu tarz bir tanımlama yaparken gelen kişilerin asıl kimliklerini veya etnik kökenlerini incelemeksizin Kırım'dan gelenleri Tatar, Bucak ve Kabartaylardan gelenleri Nogay, Kuzey Kafkasya'dan gelenleri Çerkes ve Acaristan'dan gelenleri Gürcü şeklinde bir genellemeye gidebilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı belgeleri gelenlerin kimliklerini tam ve doğru olarak yansıtmaz. Belirtmek gerekirse Orta Karadeniz bölgesinde muhacirler için yakın zamanda *gelinti* ifadesi kullanılmıştır. Yine Cumhuriyet döneminde yerli halk Balkanlardan gelenleri *Yugoslavya göçmeni, Bulgaristan göçmeni* hatta *Bulgar göçmeni* şeklinde isimlendirebilmiştir. İsimlendirmede benzer mantaliteyi Batı kültürlerinde de tespit etmek mümkündür. Örneğin Yunanlılar Rusya'dan göç eden Rumlara *Rosopotios* (Rus-Pontoslu), Almanlar eski Sovyetler coğrafyasından gelen Almanlar için Rusya Almanı anlamına gelen *Russlands-Deutsche*' ifadesini kullanmaktadırlar.²⁰ Keza İspanya'dan göç eden Yahudileri tanımlamak için *Sefarad*, Doğu Avrupa'da yaşayan Yahudileri tanımlamak için Aşkenaz ismi kullanılmıştır. Bulgarlar ise 1989 yılında Türkiye'ye göç edenleri büyük gezinti anlamına gelen *golyamata ekskurziya* şeklinde isimlendirmişlerdir.²¹

Aslında göçmen ve muhacir kelimeleri sözlük anlamı itibarıyla eşanlamlı kelimelerdir. Ancak Türk bürokratları bu kelimeleri farklı şekillerde ve anlamlarda kullanmışlardır. Dolayısıyla farklı olayları ve hatıraları çağrıştırmışlardır. Konargöçerin mevsime dayalı yer değiştirme hareketi, padişahın

¹⁹ B.O.A, A. AMD. KRM, No. 1/47.

²⁰ Mehmet Hacısalihöğlü, "89 Göçü İle İlgili Tarih Yazımı ve Kamuoyu Algıları", 89 Göçü Bulgaristan'da 1984- 1989 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç, İstanbul 2012, s. 34, 36.

²¹ Mehmet Hacısalihöğlü, "89 Göçü İle İlgili Tarih Yazımı ve Kamuoyu Algıları", 89 Göçü Bulgaristan'da 1984- 1989 Azınlık Politikaları ve Türkiye'ye Zorunlu Göç, İstanbul 2012, s. 36- 39.

İstanbul'dan Edirne'ye gidişi, Oğuzların Orta- Asya'dan Anadolu'ya gelişi veya bir ailenin Kars'tan İstanbul'a gidişi göç terimiyle tanımlanmıştır. Oysa Kırım Harbi, 93 Harbi, Balkan Savaşları neticesi yerini yurdunu terk edip Anadolu'yu mekân tutanlara muhacir denmiştir. Bu olaylar esnasında yaşanan hadiseler hicret, muhaceret, muhacir kelimeleriyle terimselleşmiştir. Cahit Tutum 1864 göçleri için İstanbul yolculuğu anlamına gelen *Yistanbılak'ue*²² dendiğini ifade etmektedir. Anadolu'nun yerli halkı yerlerinden yurtlarından sürülmüş tüm Kuzey Kafkasya halklarını tanımlamak için Çerkes ismini kullanabilmiştir. Dolayısıyla söz konusu olayların yaşandığı dönemdeki halk için muhacir ve göçmen farklı kimliklere sahiptir. Öte yandan yerli halk muhacirleri kırkı *bir sepette gelenler* veya *pis macir* şeklinde tanımlamakta ve hatta ötekileştirebilmekteydi.

Yazılı ve sözlü kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Türk toplumu için muhacir düşmandan kaçıp Türk hâkimiyetindeki topraklara sığınan *kahırzede* ve *zulmdide* Müslümanlardır. Bunlar ya malını mülkünü terk ile savaş alanından ve düşman mezaliminden kaçanlar, ya da savaş sonrası düşmana terk edilen arazide kalıp ecnebi devletin gizli ve aşikâr zulüm ve istibdadına tahammül edemeyerek Anadolu'ya yerleşmek kastıyla sığınan muhtaç ve aciz kişi demektir. Bu nedenle mübadele sözleşmesi sonrası gelenler muhacir ismini ve kimliğini kendilerine yakıştıramıyorlar. Bu konu 1934 yılında iskân kanunu müzakereleri esnasında meclise de yansımış ve *mübadil* ile *muhacir* terimleri tartışılmıştır. Bu tartışmalar halkın anlayışını yansıtmaması bakımından önem arz etmektedir. Bir mebusun tanımlamasıyla muhacir dendiğinde kendi rızasıyla memleketini terk edenler, bulunduğu mahalde yapamayıp terk-i diyar edenler hatıra gelir.²³ Çanakkale Mebusu Ziya Gevher Bey toplumun muhacir deyimi hakkındaki düşüncelerini meclise şu şekilde yansıtmaktadır: “*Muhacir demek sığınmış, her türlü haktan mahrum, her türlü felakete maruz biçare, zavallı, kırmızı kuşaklı Türk demektir. Bunu memleketimizden kaldıralım. Bize gelecek adam Türk olmak için geliyor. Esasen Türk'tür. Ona muhacir damgasını vurmamak demin bazı arkadaşlar Çerkes filan dediler cinayettir. Bunu vatandaş yapıyoruz, muhacir demeyelim. Buraya geldikten sonra benimle aynı hakkı haiz olan, evladı her hakka fazla kıymet vererek benim mükellef olduğum bazı vaziyetlerden, askerlikten ve saireden bunları affediyoruz. Demek ki muhacirin bu memlekette benden daha fazla kıymeti vardır. Buna bu damgayı vurmamak doğru değildir. Bunu Türkçe yapalım, sığınaklar diyelim. (Gürültüler). Sığınmaktan tam Türkçedir. Hatta bir de sığındık vardır. Mülteci yerine de*

²² Nedim İpek, “1864 Kafkas Göçü Araştırmalarında Kaynaklar ve Yöntem Sorunu”, *1864 Kafkas Tehciri Kafkasya'da Rus kolonizasyonu, Savaş ve Sürgün*, Editör Mehmet Hacısalihoğlu, İstanbul 2014, s. 50

²³ *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre.3, Cilt: 2, İçtima senesi. 2, İçtima. 38: 23 Şubat 1331.s. 268.

*başka kelime bulunsun.*²⁴ Bazı mebuslar söz konusu tartışmalar esnasında muhacir yerine *göçer*, *göçkün*, *göçürülmüş*, mülteci yerine de *sığınak*, *sığıntı* isimlerini önermişlerdir. Söz konusu tartışmalar neticesinde bir uzlaşma olmadığı için kanunda yine muhacir lafzının kullanılması tercih edilmiştir.²⁵ Öz Türkçecilik modası olduğu sıralarda göçmen yerine belgelerde *göçgen* tabiri kullanılmıştır. 1878-1989 yılları arasında Bulgaristan'ın izlediği nüfus politikası oradaki Türk toplumu için göçü sürekli kılabilmiştir. Bu nedenle Bulgaristan Türkleri her an sınır kapıları açılır, göç edilir düşüncesi ve umuduyla kazançlarının bir kısmını nakit olarak biriktirmektedirler. Amaç göç edilmesi halinde yeni iskan bölgesinde barınma ihtiyacını karşılamaya yönelik konut inşa etmek ve geçimini temin edebileceği bir iş kurmaktır. Buna **Türkiyecilik** adı verilmektedir.²⁶

Göç terimlerinden birisi de **mübadele**dir. Mübadelenin sözlük anlamı bir şeyin karşılıklı olarak değiştirilmesidir. Terim anlamı ise İstanbul'daki Rumlar ile Batı Trakya'daki Müslümanlar hariç Türkiye'deki Ortodokslar ile Yunanistan'daki Müslüman Türklerin değiştirilmesidir. Buna tabi olanlar mübadil olarak tanımlanmaktadır. Mübadiller 1912–1923 yılları arasında iltica edenler ile Lozan sonrası gelenler olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Aslında Balkan Savaşı sonrası yurtlarını terk etmek zorunda kalanlar Osmanlı hâkimiyetindeki topraklara iltica etmişlerdi ve savaş ortamı sona erdikten sonra geri dönmeyi plânlamaktaydılar. Bu nedenle aslında mülteci statüsündeydiler. Ancak geri dönme imkânı bulamamaları ve geri dönüş şartlarının oluşmaması sebebiyle devlet bunları daimî iskâna tabi tuttu. İskânla birlikte muhacir sıfatı kazandılar. Mübadele sözleşmesi ile resmî anlamda mübadil kimliğine büründüler. Sözleşmeyi müteakip gelenler ise mübadil olarak tanımlanmaktadır. Akademi dünyasında mübadeleyi etnik saflaştırma olarak tanımlayanlar da olmuştur.²⁷

Kişinin kimliğini belirlemede üç taraf vardır: Birincisi belgeler, ikincisi kişiyi tanıyan ve tanımlayanlar ve üçüncüsü de bizzat kişinin kendisidir. Bu tanımlamalar bazen örtüşür, bazen çatışır. Mübadiller belgelerde *mübadil*, *muhacir*, *göçmen* ve *mübadil muhaciri* şeklinde tanımlanmışlardır. Bu Türk bürokrasisinin söz konusu grubu isimlendirmekte resmi bir terim geliştirmediğini, belgeleri üreten bürokratların kendi anlayışına ve kelime hazinesine dayanarak söz konusu terimlerden birisini tercih ettiğini göstermektedir. Yerli halk da aynı kelimeleri kullanmaktadır. Mübadiller ise bu konuda oldukça hassastırlar. O kadar ki, Samsun Mübadiller Derneği mensupları web sayfa-

²⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre. 4, Cilt: 23, İçtima senesi. 3, İçtima.65: 7.6.1934, s. 75.

²⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre. 4, Cilt: 23, İçtima 3, İçtima.65: 7.6.1934, s. 76.

²⁶ 25. 12. 2009 tarihli söyleşi Necmi Mutlu, Balgöç Üyesi, İzmir.

²⁷ Onur Yıldırım, *Diplomasi ve Göç, Türk- Yunan Nüfus Mübadelesinin Öteki Yüzü*, İstanbul 2006, s. 10.

larındaki *mübadil mi muhacir mi?* sorusuyla konuyu şu şekilde açıklamaktadırlar: “*Mübadele, bilhassa Müslüman Türkler için sıradan bir göç olayı değildir. Türk Mübadiller, ata topraklarında bırakmaya mecbur kaldıkları ev, bark, bahçe, dükkân ve arazilerine karşılık Türkiye’den kaçan Rumlardan kalan arazilerin bir bölümünü almışlardır. Dolayısıyla bilinçli hiçbir mübadil, muhacir sıfatını kabul etmez, her fırsatta bu sıfatı reddederek mübadil sıfatını taşıdığını muhataplarına ısrarla anlatır.*”²⁸

Birinci, ikinci ve üçüncü kuşak mübadiller kendilerini *mübadil, muhacir, mübadele muhaciri, mübadil muhaciri* gibi farklı isimlerle tanımlayabilmişlerdir. Mübadillerin bir kısmı isimlendirme konusunda bir hayli hassastır. Örneğin bir mülakat esnasında Sarışaban Beklemiş köyünden 11 yaşında gelmiş olan Mehmet Sönmez Tülay Döğen’le yaptığı bir söyleşide “*Ashında biz macir değiliz. Mübadiliz. Mübadil değişilen demek. Buradaki Rumlar oraya oradaki Türkler Anadolu’ya. Biz kendi keyfimizle bırakıp gelmedik. Devletlerarası anlaşma yapıldı. Yoksa serbest olarak kimse vatanını bırakıp gelmezdi. Niye vatanını bıraksın ki. Macir harp olur, oradan kaçar. Bize macir diyen çok oluyor. Ashında macir değiliz.*” diye açıklama yapma ihtiyacını duymuştur.²⁹ Yine başka bir mübadil şiddetle muhacir tanımlamasına karşı çıkarak *mübadil de bize kızım diye* ısrarla mübadil olduğunu ifade etmekteydi.

Başka bir mübadil ise mübadili ve mübadeleyi şöyle tanımlıyordu: “*Adına mübadele dediler, bizlere de mübadil. Anlamı da bedelleşmeymiş sanırım. Yaşadığımız topraklar ile göç ettirildiğimiz topraklar arasında karşılıklı bedelleşme yapılacağı söylenerek göç ettirildik. 1969 yılına kadar da doğduğumuz toprakları ziyaret etmemiz yasaklandı.... Geride bıraktıklarımızın ev, tarla ve toprağın yanı sıra doğup büyüdüğümüz kent, insanlar, komşularımız olduğunu buralara gelince fark ettik. Yanımıza alamadığımız eşyalarımızın bir kısmını emanet olarak verdiğimiz komşularımızı nasıl unutabilirdik ki. Evi, tarlayı, toprağı bedelleştirebildiler belki ama doğduğumuz yerin havasını, suyunu nasıl bedelleştireceksin. Hatıralar bedelleştirilebilir mi be oğlum?... Yerliler bizi gâvur tohumu olarak görüp içlerine bile almadılar. Başlangıçta neredeyse mezarlıkları bile ayırmaya kalktılar. Pazarlarımız bile ayrıydı. Sonraları bizim çocuklarımız onların çocukları ile kaynaşmaya başladı. Umarım bu ayrımı torunlarımız yaşamaz.*”³⁰ Yakup Özer ise mübadeleyi yabancılaştırma olarak tanımlıyor. *Geldiğin yere yabancısın, dağa taşa yabancısın.*³¹

²⁸ www.samsunmubadele.org.

²⁹ Tülay Döğen, *Belgelerin Anlatamadıklarını Mübadiller Anlattı Mübadillerin Dilinden Mübadele*, (Bitirme Ödevi) Samsun Tarihsiz.

³⁰ Mübadele @yahoogroups.com’da Dr. Mehmet Uhri imzasıyla yayımlanan 21 Nisan 2004 tarihli yazı.

³¹ İskender Özsoy, *Mübadelenin Öksüz Çocukları*, İstanbul 2007, s. 172.

Zaman geçtikçe muhacirlik kültürel kimlik olarak ortadan kalkabilmekte ve muhacir kendini yerli olarak görebilmektedir. Hatta bir zamanlar kendisine yapılan tanımlamaları bu sefer yeni göç etmiş kişiler için kullanmaktan kaçınmazlar. Bu arada muhacir veya mübadillerin yoğun olarak bulunduğu köylerde muhacir olmayanlar *yerli* olarak tanımlanabilmekteydi. Şebinkarahisar Şaplıca Köyü Selaniklilerin yerleştiği yerlerden birisidir. Bu köye mübadele sonrası Giresun tarafından gelip yerleşenler *Giresunlu* veya *Cenikli* ismiyle tanımlanmıştır. Köyde bir yerli aile var. Ona mübadiller “*Yerli İbrahim*” diye hitap ediyorlar. Yerliler ve Giresunlular ise Selaniklilere muhacir diyor. Yerlilerin mübadil yerine muhacir terimini tercih etmesini ikinci kuşak bir mübadil şu şekilde açıklamaktadır: “*Başta birkaç kişi deyince öyle yerleşmiş herhalde. Benzeri bir şey çünkü... Oradan gelmiş buraya yerleşmiş ya muhacire benziyor diye öyle demiş. Ben bile biraz rahatsız oluyorum. Birisi muhacir misin deyince tık kalbime ufak bir vurur. Zaten atalarımız mübadil biz değiliz aslen*”.

Olayları ve olguları tanımlarken farklılıkları ve tarihi gerçeği yansıtacak bir şekilde isimlendirmenin gerekliliği aşikârdır. Örneğin Almanya’da köyden şehre yönelik göç *köyden kaçma* anlamına gelen kelimelerle tanımlanırken İngiltere’de ise tarladan kömür işletmelerine doğru gerçekleşen köyden göçme olayı *yeşil ülkeden kara ülkeye* nüfus akışı anlamına gelecek şekilde tanımlanmıştır.³² Türkçede ise köyden şehre göç gurbet, göç eden kişi ise gurbetçi olarak isimlendirilmiştir. Olaylar ve olgular, farklılıkları göz ardı edilerek aynı kelimeyle tanımlandıklarında söz konusu olaylar aynileşmektedir. Örneğin, 1864’de Kafkasya’da ve 1915’de Anadolu’da meydana gelen nüfus hareketleri tehcir kelimesiyle tanımlandığında bu olayların sebebi, gelişimi ve sonucunun aynı olduğu imajı doğmaktadır. Oysa her iki hadisenin sebebi, istikameti ve sonucu birbiriyle mukayese edilemeyecek kadar farklıdır. Aslında Türk toplumunun nüfus hareketlerini tanımlarken bu farklılıkları gözettiği ifade edilebilir. Nitekim Türk toplumu savaş veya barış ortamında değerlerini yaşatmak amacıyla göç edenleri muhacir, devletlerarası anlaşma neticesinde yer değiştirenleri mübadil, geçimini temin etmek amacıyla çoluk çocuğunu bırakıp gidenleri gurbetçi olarak isimlendirmiştir. Akademisyenlere düşen bunu tespit etmektir.

³² Reşat İzbirak, *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1992, s. 216.